

حکم فقهی سجده از دیدگاه علمای شیعه و سنی و دیدگاه امامیه

انتظار قیطاسی^۱

۱- رشته فقه مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد ایلام، ایلام، ایران.

چکیده

سجده به معنای خضوع و تذلل است، و بالاترین خضوع و تذلل، گذاشتن پیشانی بر زمین است. سجده در اصطلاح اسلامی عبارت است از نهادن پیشانی بر زمین در حال نماز؛ سجده در اصطلاح فقه یکی از ارکان نماز است، که بعد از رکوع یا هنگام خواندن بعضی از آیات قرآن، با گذراندن هفت عضو بدن (پیشانی، کف دو دست، سر دو زانو، شصت هر دو پا) بر زمین و خواندن ذکر به جا آورده می‌شود؛ هیچ‌گونه اختلافی میان مسلمانان در باب وجوب سجده در نماز و دو بار بجا آوردن آن در هر رکعت، وجود ندارد و تمامی اختلافات موجود، تنها در زمینه فروع و احکام آن، از قبیل: کیفیت، ارکان، شرایط، موانع و اذکار می‌باشد.

از دیدگاه شیعه، سجده باید بر زمین، خاک، سنگ و چیزهای غیر خوراکی که از زمین می‌روید باشد و سجده بر خاک از همه بهتر است؛ از نظر شیعه رسول گرامی اسلام (ص) و مسلمانان صدر اسلام نیز بر خاک، سنگ یا حصیر سجده می‌کردند؛ زیرا در کف مساجد و منازل سنگ‌ریزه و خاک بود و در نهایت مفروش به حصیر بود و آنان بر همان خاک و شن و یا حصیر کف مسجد و اتاق سجده می‌کردند. شیعه برای اثبات نظر خود به روایات زیادی از ائمه اهل بیت (ع) استدلال کرده است و معتقد است که رسول خدا (ص) و صحابه نیز بر زمین، سنگ و خاک سجده می‌کردند. آن حضرت از سجده کردن بر لباس و گوشه عمامه و ... منع کرده است. اهل سنت و شیعه در موارد زیادی از احکام سجده با هم اتفاق نظر دارند، زیرا هر دو گروه، سجده بر خاک، سنگ، چوب و دیگر رویدنی‌های غیر خوردنی و غیر پوشیدنی را جایز می‌دانند. به طور کلی گرچه مذاهب اهل سنت سجده بر فرش و ... را جایز می‌دانند ولی به اتفاق همه مذاهب اسلامی سجده کردن بر خاک و سنگ جایز است و اختلاف شیعه و سنی در مورد محل سجده این است که اهل سنت توسعه بیشتری قایل هستند و همه مسلمانان متفق‌اند که سجده فقط خضوع برای پروردگار جهان است.

کلمات کلیدی: فقه، شیعه، سنت، سجده، ارض، مهر

The jurisprudential rule of prostration from the point of view of Shia and Sunni scholars and the view of Imamia

Entezar Qeitasi¹

1- Department of Fiqh Fundamentals of Islamic Law, Azad University of Ilam, Iran.

Abstract

Prostration means submission and humiliation and the highest submission and humiliation is putting the forehead on the ground. Sajdah is the Islamic term means placing the forehead on the ground while praying. Sajdah in the term of jurisprudence is one of the pillars of prayer, which is performed after bowing or while reciting some verses of the Quran by placing the seven body parts (forehead, palms, knees, sixty both feet) is placed on the ground and reciting. There is no disagreement among Muslims regarding the obligation of prostration I prayer and performing it twice in each rak'ah, and all the existing differences are only in the field of its branches and rulings such as quality, pillars, conditions, obstacles and remembrance.

From the shia point of view, prostration should be on the ground, dirt, stones, and non-edible things that grow from the ground, and prostration on dirt is the best of all. According to shia, the beloved prophet and early Muslims also prostrated on dirt, stones, and mats. Because the floors of mosques and houses were made of pebbles and dirt, and in the end it was covered with mats, and they also prostrated on the same dirt, sand or mats on the floor of mosques and rooms. In order to prove their opinion, shia has argued with many traditions of imams and believes that they have attacked Imamia as an excuse ant attributed the heresy they committed to shia in a different way.

Keywords: Religious jurisprudence, Shia, sunnites, Sajdah, Land, Prostration

۱- مقدمه

سنجش اعمال قرار گرفته است و چون نماز قانونی الهی است، طبیعتاً از اجزاء خاصی برخوردار است که یکی از آن اجزاء به عنوان رکن نماز، انجام دو سجده در هر رکعتی از آن است. مسلمانان بر وجوب دوبار سجده در هر رکعت از رکعت‌های نماز اتفاق نظر دارند و اینکه سجده در مقابل چه کسی

یکی از بهترین راه‌های ارتباط انسان با پروردگار بزرگ «نماز» است. در قرآن و روایات معصومین (ع) نسبت به نماز، سفارش فراوانی شده تا آنجا که نماز یکی از ارکان اساسی اسلام به شمار آمده و در برخی از روایات، معیار

است و موارد شش گانه دیگر، بیشتر شبیه شرایط سجده است [تا اینکه در حقیقت آن نقش داشته باشد].

سجود از افضل اعمال بدنی است، و از امام صادق (ع) روایت شده که فرمود نور را در دو چیز یافتیم، در گریه و سجده.

از دیدگاه فقه امامیه سجود واژه عام و فراگیری است که در انسان‌ها، حیوان‌ها به طور عموم و بر دو نوع است:

۱. سجود از روی اختیار: این سجود اختیاری تنها برای انسان معنا دارد و او به وسیله آن استحقاق ثواب می‌یابد چنانچه در قرآن به آن اشاره شده است: «فَأَسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا»؛ اکنون که چنین است برای خدا سجده کنید و او را بپرستید».

۲. اما سجودی که قهری و طبیعی است: هم برای انسان و هم برای حیوانات هست. «وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظُلْمًا لَهُمْ بِالْعُدْوَةِ وَالْأَصَالِ»؛ همه کسانی که در آسمان‌ها و زمین هستند از روی اطاعت و تسلیم و یا از روی کراهت و همچنین سایه‌های آنها، هر صبح و شام، برای خدا سجده می‌کنند. منظور از سجده موجودات در این گونه موارد به معنی خضوع و نهایت تسلیم است، منتهی گروهی سجده و خضوعشان تنها جنبه تکوینی دارد، یعنی در برابر قوانین عالم و آفرینش خاضع‌اند، ولی گروهی علاوه بر سجود تکوینی سجود تشریحی نیز دارند یعنی با میل و اراده خود در برابر خداوند سجده می‌کنند.

برای سجده فضیلت‌های بسیاری بیان شده، از جمله آمده است که جمعی از رسول خدا (ص) خواستند که از طرف خداوند بهشت را برای آنها تضمین کند، حضرت فرمود به این شرط که مرا به طول سجده یاری کنید آنان پذیرفتند حضرت هم بهشت را برای آنها ضمانت فرمود^۴. توجه و اهتمام شیعه به این است که آنچه بر آن سجده می‌کنند، خاک پاک باشد، و فرقی نمی‌کند که آن خاک از چه زمین و جایی باشد. شیعیان، ملتزم و مقیدند که ترجیحاً بر تربت حضرت امام حسین (ع) سجده کنند، به خاطر این هدف عالی است که نماز گزار به هنگام قرار دادن پیشانی بر این تربت، به یاد فداکاری‌های امام حسین و اهل بیت (ع) و اصحاب او در راه خدا و اسلام و مبارزه با ظلم و فساد بیفتد. البته از نظر شیعه، سجده بر تربت کربلا اجباری نیست و شیعیان معتقد نیستند که شرع و دین یا مذهب، آن را واجب کرده است و هیچ یک از شیعیان، از آغاز تا به حال، بر خلاف تصور جاهلان، بین آن و دیگر خاک‌ها، از نظر جواز سجده بر آن، فرقی نگذاشته است.

از دیدگاه فقه امامیه سجده، دوره‌های زیادی را پشت سر گذاشته و از ابتدای عصر رسول خدا (ص) دگرگونی‌های قابل ملاحظه‌ای در طول اعصار و قرون متمادی پیدا کرده و مسأله سجده نیز بسان هر موضوع دیگری از تعرض عوامل تغییر و تحریف، بی‌بهره نبوده است. البته، این عوامل تنها به خطای در اجتهاد یا کج‌فهمی در درک احادیث، محدود و منحصر نبوده بلکه چه بسا انگیزه‌های سیاسی، تعصبات قومی و هواهای نفسانی نیز در این امر، مؤثر بوده و سبب این همه تغییرها و دگرگونی‌ها گردیده است^۵. دگرگونی‌هایی را که در سجده پدید آمده است می‌توان به چهار دوره متمایز تقسیم نمود که آنها را به ترتیب زیر ترسیم کرده‌ایم:

باید باشد، هم اختلافی ندارند؛ چرا که خدای سبحان است که آنچه در آسمان‌ها و زمین است، از روی اطاعت یا اکراه، او را سجده می‌کنند و این کلام خداوند: شعار هر مسلمان است که: «... لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ...»؛ برای خورشید و ماه سجده نکنید، برای خدائی که آفریننده آنهاست سجده کنید»

آنچه معرکه آراء و محل تلاقی و برخورد افکار و اندیشه‌های فقها گردیده فروع احکام، کیفیت، ارکان، شرایط و اذکار آن است که از آن جمله این مسأله است که سجده بر چه چیزهایی جایز است و بر چه چیزهایی جایز نیست، که در طول تاریخ اسلام، مدار بحث و فحص بوده و اکنون نیز هست. یکی از اختلافات در باب سجده این است که بر چه باید سجده نمود و سجده بر چه چیزی صحیح است که این اختلاف و نزاع، به تدریج و با گذشت زمان، تشدید شده است. چنانکه مشهور است و در کتاب «الفقه علی المذاهب الأربعة» هم آمده، پیشوایان مذاهب چهارگانه اهل سنت (شافعیه، مالکیه، حنابل و حنفیه) در مورد اختلاف مذکور، چنین می‌گویند: «سجده، بر هر چیزی مانند خاک، سنگ، رمل، سنگریزه، پشم، پنبه و حتی بر پشت انسانی دیگر در هنگام ازدحام جمعیت، جایز است».

مسائلی فقهی وجود دارد که دیدگاه فقهای شیعه و سنی به دلیل اختلافی که در روایات نقل شده از پیامبر اکرم (ص) دارند، متفاوت شده است. یکی از این مسائل، مسأله سجده بر خاک در فقه شیعه و اهل سنت است که از جایگاه ممتازی برخوردار است به همین دلیل در کتاب‌های مختلف فقهی در باب نماز، قسمت خاصی به آن اختصاص داده شده است و به تشریح موارد مختص به این موضوع پرداخته شده است. اهمیت این موضوع از آنجایی ناشی می‌شود که دشمنان شیعه و دین اسلام با بهانه قرار دادن آن، امامیه را مورد تاخت و تاز قرار داده و بدعتی را که خود مرتکب شده اند به شکل دیگری به شیعه نسبت می‌دهند.

فلسفه سجده از دیدگاه فقهای امامیه

فلسفه سجده از دیدگاه فقه شیعه، سر بر آستان قدس ربوبی سائیدن است و چشم از خویشستن بستن، رأس بر خاک نهادن و خود را حقیر شمردن، روح سجده رهایی دل از امور مادی فانی و قطع امید از علائق دنیوی است و حقیقت سجود اتصال به معبود است و وصال به مقام محمود. نزدیکترین حالت عبد به مولی و بهترین حالت قرب به خداست که آن ذات قدس فرمود: «وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ»^۶؛ سجده کن و تقرب جوی». سر سجده، آن چنان که از روایات شیعه بر می‌آید، این است که انسان در مقابل معبودش ادعای هرگونه تکبر و خودبینی را نفی و همه عظمت را از آن او می‌داند. خود را وابسته و خدای خویش را ذاتی مستقل به حساب می‌آورد. با این حالت به خدا گوید که بندگی هیچ قدرتی بر گردنم نیست و در مقابل هیچ قدرتمندی جز تو خضوع نکرده و سر فرود نمی‌آورم.

بدون شک، سجده از واجبات نماز است. هر دو فرقه شیعه و اهل سنت از ابن عباس روایت کرده‌اند که رسول خدا (ص) فرمود: «أَمَرْتُ أَنْ أَسْجُدَ عَلَى سَبْعَةِ أَعْظَمٍ: عَلَى الْجِبَةِ وَالْبَدِينِ وَالرَّكْبَتَيْنِ وَأَطْرَافِ الْقَدَمَيْنِ»؛ مأمور شده‌ام که بر هفت استخوان سجده کنم: بر پیشانی، دو دست، دو زانو و نوک دو پا». با این حال، حقیقت سجده و واقعیت آن، قرار دادن پیشانی بر زمین

^۴ - سوره نجم (۵۳)، آیه ۶۲.

^۵ - سوره رعد (۱۲)، آیه ۱۵.

^۶ - تبریزی ملکی، میرزا جواد، همان کتاب، ص: ۴۲۷.

^۷ - احمدی میانجی، علی، همان کتاب، ص: ۱۳.

^۱ - سوره فصلت، آیه ۳۷

^۲ - سوره علق، آیه ۱۹.

^۳ - بخاری، محمد، صحیح بخاری، ج ۱، ص ۲۰۶.

دوره اول: سجده بر زمین و اجزای آن مانند: خاک، رمل، سنگریزه، سنگ و مدر.^۱

دوره دوم: سجده بر زمین و اجزای آن و آنچه از زمین می‌روید. و نیز سجده بر «خمره» که از گیاهان تهیه می‌شود و سجده بر حصیر و زیراندازهایی که از شاخ و برگ خرما و مانند آن بافته شده است. در این دوره، «خمره» رواج یافت و در همه جا شیوع پیدا کرد به گونه‌ای که مساجد و خانه‌ها از خمره پر شد.

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و اهل بیت او، همواره بر خمره سجده می‌کردند تا آنجا که امام موسی کاظم (علیه السلام) در روایتی می‌فرماید: «شیعیان ما از چهار چیز بی‌نیاز نیستند: اول خمره‌ای که بر آن نماز گزارند و ...»^۲.

دوره سوم: سجده بر هر چیزی اعم از زمین و غیر آن مانند لباس با انواع مختلف آن از قبیل حریر، پنبه، کتان و پشم و نیز مانند فرش از قبیل سجاده‌های بافته شده از حریر، پشم و پنبه.

دوره چهارم: دوره‌ای است که سجده بر لباس به عنوان شعار اهل سنت در آمد و تقید به سجده بر خاک، بدعت تلقی شده و به عنوان شعار شیعه دوازده امامی محسوب گردید، بلکه از این حد هم فراتر رفته و آن را از جمله شرک قلمداد نمودند!

امامیه در سفر و غیر سفر، به سجده بر زمین ملتزم و مقیدند و سجده بر غیر زمین را جایز نمی‌دانند؛ مگر بر چیزی که از زمین روییده شده باشد؛ مشروط بر اینکه خوردنی و پوشیدنی نباشد. طبرسی از فقهای امامیه گفته است: «سجود در لغت خضوع و تذلل است و در شرع عبارت است از گذاشتن پیشانی بر زمین»^۳. اختلاف مسلمانان تنها در شرایط محل سجده است؛ یعنی جایی که سجده کننده، پیشانی‌اش را بر روی آن می‌گذارد. شیعه معتقد است که سجده باید بر زمین یا رویدنی‌های غیر خوراکی و پوشاک، مانند حصیر و بوریا باشد، اما دیگر مذاهب اسلامی در این مسئله با شیعه مخالفند.^۴ شیخ طوسی^۵ در بیان آرای فقها می‌گوید: «در حال اختیار، سجده بجز بر زمین یا رویدنی‌های غیر خوراکی و غیر پوشاکی، از قبیل پنبه و کتان، جایز نیست»، اما فقهای اهل سنت مخالف این نظر هستند؛ زیرا به اعتقاد آنان سجده بر پنبه، کتان، مو، پشم و امثال اینها جایز است. شیخ طوسی در ادامه می‌فرماید: «سجده بر چیزی که دارای پنبه یا کتان باشد، مانند سجده بر پیچ عمامه و گوشه عبا و آستین پیراهن، جایز نیست». امام صادق (ع) فرموده است: «و هر چیزی که غذای انسان است، اعم از خوراکی، نوشیدنی و پوشیدنی، نماز و سجده بر آن صحیح نیست؛ مگر آنکه رویدنی از زمین و بی میوه باشد و ریسیده نشده باشد؛ و اگر ریسیده باشد، نماز بر آن جایز نیست، مگر در حال ضرورت». علامه حلی در بیان آرای فقها درباره محل سجده می‌فرماید: «از نظر همه علمای شیعه، سجده بر غیر زمین و بر چیزی که از

زمین روییده؛ مانند پوست و پشم، جایز نیست، اما علمای اهل سنت بر جواز سجده بر غیر زمین اتفاق نظر دارند»^۶.

وجه اشتراک قول مشهور و غیر مشهور فقهای امامیه این است که از دیدگاه آنها، سجده باید بر زمین، خاک، سنگ و چیزهای غیر خوراکی که از زمین می‌روید باشد و سجده بر خاک از همه بهتر است؛ زیرا که سجده تذلل و خشوع در برابر پروردگار است و زمانی که نمازگزار، پیشانی را که برترین عضو بدن است بر خاک می‌مالد، عبودیت و خاکساری خویش را به نهایت می‌رساند.

هر دو فرقه شیعه و سنی، از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) روایت کرده اند که فرمود: «جَعَلْتُ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا»^۷؛ زمین به عنوان مسجد- سجده‌گاه- و پاک‌کننده برای من قرار داده شد، که این فرمایش حضرت بر وجوب سجده بر زمین دلالت می‌کند.

از روایات چنین بر می‌آید که صحابه از اذیت و آزاری که از ناحیه گرما و سرما متوجه دست و صورت آنان بود، به پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) شکایت کردند تا رسول خدا برای دفع مشقت و سختی از آنان، سجده بر غیر زمین را مانند لباس متصل مثل گوشه عمامه یا لباس منفصل مثل دستمال و سجاده‌های بافته شده از پنبه و کتان و حریر در (قرون بعد) و ... به آنان رخصت فرماید. بنابراین، بی‌اعتنایی رسول خدا به شکایت آنان، با توجه به رأفت و عطوفت و کرامت آن حضرت، چیزی جز عدم جواز سجده بر غیر زمین نمی‌تواند باشد.^۸

در بعضی از روایات به خاک‌آلود کردن صورت و گذاردن پیشانی بر خاک، امر می‌نماید و «امر» هم وجوب را افاده می‌کند.^۹ از جمله روایت: رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) «صهیب» را مشاهده کردند که سجده می‌کند، ولی گویا از خاک اجتناب دارد و خود را از آن دور می‌کند. پس پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) به او فرمودند: «تَرَبَّ وَجْهَكَ يَا صَهَيْبُ!»^{۱۰}؛ ای صهیب، صورت خود را خاک‌آلود کن».

گاهی نهی از سجده بر گوشه عمامه بر این حمل می‌شود که این نهی، بدین جهت بوده که عمامه همراه نمازگزار و متصل به او می‌باشد و با حرکت نمازگزار، آن هم حرکت می‌کند و لذا نهی متعلق به سجده بر گوشه عمامه از این جهت بوده است، ولی دلیلی برای این حمل وجود ندارد؛ زیرا تنها یک احتمال محض و بدون دلیل و شاهد است، بنابراین، اطلاق حدیث به صرف وجود این احتمال، مخدوش نمی‌گردد و از اطلاق دست برداشته نمی‌شود. از امام علی (علیه السلام) روایت شده است که: «هرگاه یکی از شما نماز می‌خواند، عمامه خویش را کنار بزند، یعنی بر گوشه عمامه خود سجده نکند»^{۱۱}. گاهی گفته می‌شود که اتصال عمامه به پیشانی، مانع از صدق عرفی سجده است و به همین جهت، هرگاه عمامه یا چوب یا سنگریزه یا سنگ و یا خاک به پیشانی چسبیده باشد و نمازگزار در این حالت سجده کند، گذاردن پیشانی بر زمین، صدق نخواهد کرد، ولی این سخن، سخنی بی‌دلیل است؛ زیرا صدق سجده بر زمین و گذاردن پیشانی بر زمین، یک امر وجدانی است

^۱ - کلوخ.

^۲ - حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۲۳۱.

^۳ - حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف، ج ۳، ص ۶۶۹.

^۴ - سبحانی، جعفر، همان کتاب، ج ۳۷، ص: ۴۰.

^۵ - طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الخلاف فی الفقه، ج ۱، ص ۳۵۷/

۳۵۸، مسئله ۱۱۲-۱۱۳، کتاب الصلاة.

^۶ - حلی، حسن بن یوسف مطهر، التذکره، ج ۲، مسئله ۱۰۰.

^۷ - بخاری، محمد، همان کتاب، ج ۱، ص ۹۱.

^۸ - مجلسی، محمدتقی بن مقصودعلی، همان کتاب، ص ۷۱.

^۹ - حسینی نسب، رضا، همان کتاب، ص ۳۲۱.

^{۱۰} - متقی هندی، همان کتاب، ج ۴، ص ۱۰۰، شماره ۲۱۲۹.

^{۱۱} - متقی هندی، همان کتاب، ج ۴، ص ۲۱۲.

سجده بر زمین بگذارد و لباس یا چیز دیگری میان زمین و پیشانی او حایل باشد، چنین سجده‌ای صحیح نیست، مگر اینکه پیشانی او زخم باشد که در این صورت معذور خواهد بود. چنانچه لباس پاره‌ای روی پیشانی را پوشانده باشد و هنگام سجده، قدری از پیشانی با زمین تماس پیدا کند، همین مقدار کفایت می‌کند؛ زیرا سجده، تحقق یافته است در حالی که قدری از پیشانی به زمین رسیده است.^۷ نویسندۀ «التلیل» در کتاب خود می‌نویسد:

روایاتی چند مبنی بر استحباب نماز بر روی حصیر از زید بن ثابت، ابو ذر، جابر بن عبد الله انصاری، عبد الله بن عمر، سعید بن مسیب و مکحول و جمعی از تابعین نقل شده و ابن مسیب بر سنت بودن این امر، تصریح کرده است.^۸

در هیچ حدیث صحیح و یا حسن نقل نشده است که پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بر عمامه سجده کرده باشد، ولی عبد الرزاق در «المصنف» حدیث ابو هریره را نقل می‌کند که: رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) بر عمامه سجده می‌کرد. این حدیث از روایات عبد الله بن محرز است که متروک می‌باشد و ابو احمد این روایت را از حدیث جابر نقل کرده ولی به روایت عمرو بن شهر از جابر جعفی است که هر دو متروک هستند و به تعبیری، متروک از متروک نقل کرده است.^۹

فقههای مذاهب، بلکه فقهای یک مذهب، بعضی با بعضی دیگر در برخی موارد اختلاف دارند. البته فقها همه مذاهب اتفاق نظر دارند که در هر رکعت دو بار سجده واجب است ولی در مقدار آن اختلاف نظر دارند که این مقدار واجب باید به همه اعضاء هفت گانه باشد یا بعضی از آن‌ها کفایت می‌کند؟ فقها مالکی، شافعی و حنفی می‌گویند: آنچه در سجده واجب است فقط سجده به پیشانی است و غیر از آن مستحب است.

فقها امامیه و حنبلی می‌گویند: سجود بر اعضاء هفت گانه واجب است. از فقهاء حنبلی نقل شده است که بینی را به هفت عضو افزودند یعنی هشت عضو می‌شود.

اختلاف در تسبیح و طمانینه در سجود همانند اختلاف در رکوع است. فقها امامیه می‌گویند تسبیح در سجده واجب است و صیغه آن «سبحان بی الاعلی و بحمده» یا سه بار «سبحان الله» می‌باشد.

فقها شافعی و حنفی و مالکی می‌گویند: در حال سجود ذکر واجب نیست بلکه مستحب است نمازگزار بگوید: «سبحان ربی الاعلی»

فقهاء حنفی می‌گویند: طمانینه در سجده واجب نیست. بقیه مذاهب می‌گویند طمانینه و استقرار در سجده واجب است.^{۱۰}

فقهاء حنفی می‌گویند: نشستن ما بین دو سجده واجب نیست و فقهای بقیه مذاهب قائل به وجوب آن می‌باشند.

سجده بر خاک و رمل و حصاء در صورت امکان سجده بر آنها واجب است و در صورتی که امکان سجده بر آنها نباشد، سجده بر تمام اجزای زمین جایز است؛ چنانکه این فتوا و نظر از عمر بن عبد العزیز و عطاء و ابن مسعود نقل شد و بعضی گفته‌اند: سجده بر زمین به طور مطلق واجب است، چنانکه ابو بکر مسروق، عباد و ابراهیم نخعی بدان قائل هستند.^{۱۱}

که نیاز به دلیل ندارد و بنابراین چنانچه شن و سنگریزه‌ای به پیشانی نمازگزار چسبید، کندن و جدا کردن آن واجب نیست بلکه در روایات متعددی از دست کشیدن به صورت، هنگام نماز به منظور پاک کردن و زدودن خاک و سنگریزه چسبیده به آن، نهی شده است.^۱ اصل معنا، در عبارت «من أرغم الله أنفعه؛ یعنی: کسی که خداوند، بینی او را به خاک مالید». همین معنایی است که در روایت زیر آمده است، ولی سپس در ذلت، عجز از انتقام گرفتن و اطاعت و انقیاد از روی جبر و اکراه استعمال شده است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: «هرگاه یکی از شما نماز می‌خواند لازم است که پیشانی و بینی خود را بر زمین بگذارد تا تکبر و غرور از او دور شود».^۲

سجده از دیدگاه فقهای اهل سنت

عبدالوهاب شعرانی از فقیهان بزرگ اهل سنت می‌باشد و در مورد سجده چنین گفته است: «مقصود از سجده اظهار خضوع در برابر خداند است. بدین طریق که صورت خود که شریف‌ترین اعضای بدن است، چه با پیشانی و چه با بینی بر زمین بگذارد. این کار باعث می‌شود که حالت غرور و نخوت از انسان بیرون رود و در نتیجه شایستگی ورود به محضر ربوبی را پیدا کند».^۳ اکثریت فقهای اهل سنت، سجده بر بینی را مستحب می‌دانند. برخی از احادیث اهل سنت، بر جواز سجده بر لباس و پارچه دلالت می‌کند. این احادیث اسنادی ضعیف دارند و قابل اعتنا نیستند. در مقابل این احادیث ضعیف، احادیث صحیحی یافت می‌شوند که این نظریه را ابطال می‌کنند. فقهای مالکیه گفته‌اند: «سجده بر طنفسه، فرش‌های بافته شده از مو، لباس و پوست، مکروه است و پیوسته تکرار می‌کرد که ایستادن، نشستن و نماز خواندن روی آنها اشکالی ندارد ولی نباید بر آنها سجده کرد و نباید کف دست‌ها را بر آنها گذارد. آنها نیز در سجده بر «حصاء» و آنچه از رویدنی‌های زمین که شبیه به آن است، منعی نمی‌دیدند».^۴ در عون المعبود آمده است: «در شدت گرما با رسول خدا (ص) نماز می‌خواندیم، هر یک از ما که عاجز از گذاردن صورتش بر زمین بود لباس خود را پهن نموده و بر آن سجده می‌کرد».^۵ در این حدیث، استفاده از لباس و غیر آن در هنگام سجده و حایل قرار دادن آنها بین زمین و صورت نمازگزار به خاطر اجتناب از گرما و سرما، جایز شمرده شده است. همچنین مالک درباره کسی که بر عمامه خود سجده می‌کند، چنین می‌گوید: «بهتر است که عمامه را از بخشی از پیشانی خود کنار بزند تا قدری از پیشانی وی با زمین تماس حاصل کند». ابن بطال می‌گوید: «هیچ‌گونه اختلافی میان فقهای شهرها در مسأله جواز سجده بر خمره نیست، مگر آن چیزی که در مورد عمر بن عبد العزیز روایت شده است که قدری خاک به محل نماز او می‌آورد و او آن خاک را بر روی خمره گذاشته، و بر آن سجده می‌کرده است و نیز آنچه که از عروه بن زبیر نقل شده است که وی سجده بر غیر زمین را خوش نمی‌داشت، البته چنین فتوایی از دیگران هم نقل شده است».^۶ شافعی در کتاب «الام» می‌نویسد: «اگر انسان پیشانی خود را هنگام

۱ - عسقلانی، ابن حجر، لسان المیزان، ج ۱، ص ۴۸۸ - ۴۸۹.

۲ - ابن اثیر، محمد بن مبارک، همان کتاب، ج ۲، ص ۲۱۳.

۳ - ربانی گلپایگانی، علی، درآمدی بر شیعه شناسی، ص ۲۱۱.

۴ - شافعی، ابن حجر، همان کتاب، ج ۱، ص ۴۱۳.

۵ - محمود، عون المعبود، ج ۱، بیروت: نشر دارالحیاء التراث العربی، ص ۳۴۹.

۶ - احوذی، محمود، همان کتاب، ج ۱، ص ۲۷۲.

۷ - شافعی، شهاب الدین رملی، الام، ج ۱، ص ۹۹.

۸ - لاهیجی، عبدالرزاق، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۹۹.

۹ - مغنیه، محمد جواد، الفقه علی المذاهب الخمسه، ج ۱، ص: ۱۰۱.

۱۰ - مغنیه، محمد جواد، الفقه علی المذاهب الخمسه، ج ۱، ص: ۱۰۰.

۱۱ - عبدالرزاق، لاهیجی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۹۹.

دستمال یا پارچه نازک هم سهل و آسان است.^۵ در عبارت احمد آمده است: «جابر گفت: نماز ظهر را در شدت گرما با رسول خدا (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ) می خواندم، به جهت شدت گرما، مشت‌های سنگریزه‌ها را در کف دست خود گرفتم تا خنک شده و بر آن سجده کنم».^۶

در برخی از احادیث به این نکته اشاره شده است که پیامبر اکرم (ص) بر گل سجده می‌کرد و صورت خود را به وسیله چیزی حفظ نمی‌کرد. و در بعضی دیگر آمده است که پیامبر (ص) دستهای خویش را با قرار دادن بر روی چیزی حفظ می‌کرد بدون اینکه صورت خود را از سرما و آب و گل حفظ کند و ببوشاند. ابو هریره می‌گوید: «رسول خدا (ص) در یک روز بارانی سجده کرده بود به گونه‌ای که من اثر آن را بر پیشانی و نوک بینی آن حضرت مشاهده می‌کردم».^۷

این روایات به یکی از سه موضوع زیر، امر می‌کنند:

۱- به مس زمین امر می‌کنند که ظاهر آنها نیز دلالت دارد که باید مس زمین در تیمم و سجده به طور مستقیم و بدون حایل باشد، کما اینکه در بعضی از روایات بدان تصریح شده بود.

۲- به سجده بر زمین امر می‌کنند و از ظاهر آنها چنین بر می‌آید که باید تماس با زمین به طور مستقیم و بدون واسطه و مانع باشد.

۳- به مس بینی و گذاردن آن بر زمین امر می‌کنند که حکم پیشانی در هنگام سجده از راه اولویت فهمیده می‌شود.

۲- نتیجه گیری

۱- از جمله مباحث اختلافی بین شیعه و اهل سنت، مسئله سجده بر مهر می‌باشد. سجده به معنای خضوع و تذلل است، و بالاترین خضوع گذاشتن پیشانی بر زمین است. سجده در اصطلاح اسلامی عبارت است از نهادن پیشانی بر زمین در حال نماز؛ و در اصطلاح فقه یکی از ارکان نماز است که بعد از رکوع یا هنگام خواندن بعضی از آیات قرآن، با گذاردن هفت عضو بدن (پیشانی، کف دو دست، سر دو زانو، شصت هر دو پا) بر زمین و خواندن ذکر بجا آورده میشود؛ هیچ‌گونه اختلافی میان مسلمانان در باب وجوب سجده در نماز و دو بار بجا آوردن آن در هر رکعت، وجود ندارد و تمامی اختلافات موجود، تنها در زمینه فروع و احکام آن، از قبیل: کیفیت، ارکان، شرایط، موانع و اذکار می‌باشد. حقیقت سجده و واقعیت آن، قرار دادن پیشانی بر زمین است و موارد شش گانه دیگر، بیشتر شبیه شرایط سجده است دلیل این مطلب، کلام صاحبان کتب لغت است؛ زیرا آنان در تعریف سجده، جز قراردادن پیشانی بر زمین، چیز دیگری را ذکر نکرده‌اند؛ ارض مصادیق مختلفی دارد، اما قدر متیقن آن خاک است. سجده امری شرعی است و در آن فعل و قول پیامبر معیار است.

۲- سجده بر خاک اصل است و از روایات متواتر و صحیح فریقین هم همین مطلب ثابت شده است. مزید بر آن، سیره عملی پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار(ع)، اصحاب، تابعین و بزرگان دین هم بر همین اصل استوار است. فقهای امامیه چه متقدم و چه متأخر در سفر و غیر سفر، به سجده بر زمین ملتزم و مقیدند و سجده بر غیر زمین را جایز نمی‌دانند؛ مگر بر چیزی که از زمین روییده شده باشد؛ البته مشروط بر

از جمله مباحث اختلافی بین شیعه و اهل سنت، مسئله سجده بر مهر می‌باشد. اهل سنت با این تفکر که این عمل تشبیه به سجده مشرکان بر بتهاست، حکم به حرمت و بطلان نماز کرده‌اند، لکن شیعه این عمل را جایز شمرده و اساساً برای سجده بر خاک و برخی اشیاء دیگر مراتبی را لحاظ کرده است. هرچند با مراجعه به کتب اهل سنت شاهد روایات متعددی هستیم که سجده بر خاک را جایز شمرده‌اند، لکن قول به عدم جواز سجده، هم اکنون قول مشهور میان اهل سنت است. فقه شیعه معتقد است که سجده بر اشیاء خوردنی و پوشیدنی و بعضی از سنگ‌های معدنی صحیح نیست و سجده مثلاً بر سنگ و گیاه غیر ماکول و خاک و چوب و ... صحیح است. نمی‌توان مثلاً بر فرش (که از پشم یا پلاستیک و مواد نفتی تولید شده) سجده کرد. اگر در بعضی مواقع در مکانی نماز می‌گزاریم که زیر اندازه ما، قابلیت سجده کردن مستقیم را ندارد؛ ما قطعه‌ای از آن چه که سجده بر آن صحیح است را تهیه کرده و به عنوان محل سجده استفاده می‌کنیم. اکثریت فقهای اهل سنت، سجده بر بینی را مستحب می‌دانند. فقهای شیعه نیز این امر را مستحب می‌شمارند و شیخ طوسی در این باره ادعای اجماع کرده است. در این زمینه روایات فریقین مضامین یکسان دارند. برخی از فقهای اهل سنت، بینی را بر خاک نهادن واجب می‌دانند. سعید بن جبیر، اسحاق، ابی خیثمه و ابن ابی شیبه از آن جمله اند.^۱ برخی از بزرگان دین، مانند علی بن ابی طالب، ابن عمر، عباده بن صامت، ابراهیم، ابن سیرین، میمون بن مهران، عمر بن عبدالعزیز و جعدة بن هبیره و دیگران، سجده بر عمامه را ممنوع دانسته‌اند. از برخی روایات فریقین فهمیده می‌شود که سجده بر پارچه تنها در سرما یا گرمای شدید به علت معذوری شخص بر انجام آن، اجازه داده شد است، نه در حالت عادی. بزرگان اهل سنت هم همین سخن را گفته‌اند. عطاء، طاووس، نخعی، شعبی، اوزاعی، مالک، اسحاق و اصحاب الرای، شوکانی و ابن حجر از آن جمله‌اند. معنای اولی را که در مورد حدیث مذکور بیان کردیم، از سخن جصاص استفاده می‌شود، آنجا که می‌گوید: «إِنْ مَا جَعَلَهُ مِنَ الْأَرْضِ مَسْجِدًا هُوَ الَّذِي جَعَلَهُ طَهُورًا؛ خداوند، آن چیزی از زمین را که مسجد و سجده‌گاه قرار داد، همان را پاک‌کننده نیز قرار داد».^۲ ابن حجر هم به همین معنا اشاره کرده و در شرح حدیث «وَجَعَلَتْ لِي الْأَرْضَ مَسْجِدًا» می‌گوید: «مسجد» به معنای «مکان سجده» است و مکان سجده به مکان خاصی از زمین اختصاص ندارد.^۳ وی از باب مجاز، مسجد را به معنای مصلأ (نمازگاه) قرار نداده بلکه آن را بر حقیقتش حمل نموده است. و نیز در ردیف همین روایات است حدیثی که می‌گوید: «رسول خدا (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَ سَلَّمَ) می‌فرماید: تمامی زمین به جز مقبره و حمام، مسجد است».^۴

بنابراین، اصل سجده این است که انسان، صورت خود را روی زمین یعنی: خاک، شن، سنگ، سنگریزه، مدر و گیاهان غیر خوراکی و پوشیدنی آن بگذارد، مگر اینکه عناوینی مانند: گرما، سرما و فشار جمعیت عارض شود که شارع در آن موارد، به جواز سجده بر لباس و امثال آن حکم کند.

چنانچه سجده بر لباس جایز بود، این کار به مراتب آسانتر از خنک کردن است؛ زیرا همانگونه که سجده بر لباس متصل، آسان است، حمل

۱ - مغنیه، محمد جواد، الفقه علی المذاهب الخمسة، ج ۱، ص: ۱۰۰.

۲ - جصاص، احکام القرآن، ج ۲، ص ۳۸۹.

۳ - ابن حجر، عسقلانی، همان کتاب، ج ۱، ص ۳۷۰.

۴ - احوذی، تحفة الأحوذی، ج ۱، ص ۲۶۲.

۵ - طبرانی، علی محمد، معجم الصغیر، ج ۱، ص ۱۵۷.

۶ - متقی هندی، همان کتاب، ج ۴، ص ۱۸۸.

۷ - طبرانی، محمود، الأزود، ج ۲، ص ۱۲۶.

۱۲- اهل سنت سجده بر پنبه و کتان و مو و پشم را اجازه می‌دهند، ولی نظر آنان بر خلاف احتیاط و مخالف روایاتی است که از طریق اهل بیت (ع) و پیامبر وارد شده است. بنابراین اهل سنت؛ فرش و قالی و موکت را زمین می‌دانند، ولی نمی‌توان پذیرفت قالی و موکت، زمین است. ۱۳- گرچه مذاهب اهل سنت سجده بر فرش و ... را جایز می‌دانند ولی به اتفاق همه مذاهب اسلامی سجده کردن بر خاک و سنگ جایز است و می‌توان گفت که اختلاف شیعه و سنی در مورد محل سجده این است که اهل سنت توسعه بیشتری قایل هستند. گروهی چنین می‌پندارند که سجده بر خاک و یا تربت شهیدان، به معنای پرستش بوده و نوعی شرک است. در پاسخ این پرسش باید یاد آور شد که میان دو جمله: «لسجود لله» و «لسجود علی الأرض» تفاوت روشنی وجود دارد. اشکال یاد شده، حاکی از آن است که مخالفین میان این دو تعبیر، فرقی نمی‌گذارند. به طور مسلم، مفاد «لسجود لله» این است که «سجده برای خداست»، در حالی که معنای «لسجود علی الأرض» آن است که «سجده بر زمین صورت می‌گیرد» و به تعبیر دیگر ما با سجده بر زمین، به خدا سجده می‌کنیم و اصولاً تمام مسلمانان جهان بر چیزی سجده می‌کنند در حالی که سجده آنان برای خدا است. تمام زائران خانه خدا بر سنگهای مسجد الحرام سجده می‌کنند در صورتی که هدف از سجده آنان خداست و نه پرستش سنگها. با این بیان، روشن میشود که سجده کردن بر خاک و گیاه و ... به معنای پرستش آنها نیست بلکه سجود و پرستش برای خدا به وسیله خضوع تا حد خاک است، همچنین روشن میشود که سجده «بر تربت» غیر از سجده «برای تربت» است.

مراجع

- ابن اثیر ، مبارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الأثر ، قم ، چاپ اول ، نشر مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، بی تا، ج ۲.
- احوذی ، احمد بن علی ، شرح الأحوذی، بیروت : نشر دارالاحیاء التراث العربی ، ۱۴۰۷
- بخاری ، محمد، صحیح بخاری، ج ۱، بیروت : دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۷.
- تبریزی ملکی، میرزا جواد ، أسرار الصلاة ، تهران ، ۱۴۰۹ هـ.ق.
- جصاص، احکام القرآن، ج ۳، بیروت : دارالاحیاء التراث العربی.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشرعیه، ج ۱۸ ، تصحیح: عبدالرحیم الربانی الشیرازی، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۳.
- حسینی دشتی ، مصطفی ، معارف و معاریف ، ج ۳ ، چاپ اول ، تهران : مؤسسه فرهنگی آرایه، ۱۳۸۵.
- حسینی نسب، رضا ، سجده بر تربت(یا نهایت تواضع در پیشگاه خداوند)، قم: نشر مؤسسه امام صادق، چ اول، ۱۳۸۸.
- حلّی، سن بن یوسف مطهر التذکره، ج ۲، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۴.

- اینکه خوردنی و پوشیدنی نباشد. شیخ طوسی نقل می‌کند: «اجماع فقهای شیعه؛ سجده کردن بر زمین است. احتیاط نیز همین است که بر زمین سجده شود».
- ۳- همچنین میتوان به طور کلی موارد زیر را به عنوان وجه اشتراک و افتراق آرای فقهای اهل سنت و شیعه نسبت به سجده بر خاک نتیجه گرفت: اهل سنت با این تفکر که این عمل تشبیه به سجده مشرکان بر بتهاست، حکم به حرمت و بطلان نماز کرده‌اند، لکن شیعه این عمل را جایز شمرده و اساساً برای سجده بر خاک و برخی اشیاء دیگر مراتبی را لحاظ کرده است.
- ۴- هرچند با مراجعه به کتب اهل سنت شاهد روایات متعددی هستیم که سجده بر خاک را جایز شمرده‌اند، لکن قول به عدم جواز سجده، هم اکنون قول مشهور میان اهل سنت است.
- ۵- فقه شیعه معتقد است که سجده بر اشیاء خوردنی و پوشیدنی و بعضی از سنگ‌های معدنی صحیح نیست و سجده مثلاً بر سنگ و گیاه غیر ماکول و خاک و چوب و ... صحیح است. نمی‌توان مثلاً بر فرش (که از پشم یا پلاستیک و مواد نفتی تولید شده) سجده کرد. اگر در بعضی مواقع در مکانی نماز می‌گزاریم که زیر انداز ما، قابلیت سجده کردن مستقیم را ندارد؛ ما قطعه‌ای از آن چه که سجده بر آن صحیح است را تهیه کرده و به عنوان محل سجده استفاده می‌کنیم.
- ۶- اکثریت فقهای اهل سنت، سجده بر بینی را مستحب می‌دانند. فقهای شیعه نیز این امر را مستحب می‌شمارند و شیخ طوسی در این باره ادعای اجماع کرده است. برخی از فقهای اهل سنت، بینی را بر خاک نهادن واجب می‌دانند. سعید بن جبیر، اسحاق، ابی خیمه و ابن ابی شیبہ از آن جمله اند .
- ۷- برخی از احادیث اهل سنت، بر جواز سجده بر لباس و پارچه دلالت میکنند. این احادیث اسنادی ضعیف دارند و قابل اعتنا نیستند. در مقابل این احادیث ضعیف و مرسل، احادیث متواتر و صحیحی یافت می‌شوند که این نظریه را ابطال می‌کنند. به علاوه، سیره عملی پیامبر (ص)، ائمه اهل البیت (ع)، اصحاب، تابعین و بزرگان دین نیز بر این دلالت دارند.
- ۸- برخی از بزرگان دین، مانند علی بن ابی طالب، ابن عمر، عبادۀ بن صامت، ابراهیم، ابن سیرین، میمون بن مهران، عمر بن عبدالعزیز و جعدۀ بن هبیره و دیگران، سجده برعمامه را ممنوع دانسته‌اند.
- ۹- از برخی روایات فریقین فهمیده میشود که سجده بر پارچه تنها در سرما یا گرمای شدید به علت معذوری شخص بر انجام آن، اجازه داده شد است، نه در حالت عادی. بزرگان اهل سنت هم همین سخن را گفته اند. عطا، طاووس، نخعی، شعبی، اوزاعی، مالک، اسحاق و اصحاب الرای، شوکانی و ابن حجر از آن جمله اند.
- ۱۰- به طور کلی از نظر شیعه؛ آنچه معتبر و واجب است این است که بر خاک یا سنگ یا چوب و هر چیزی که از زمین است (غیر از معدنیات، خوردنی ها، نوشیدنی ها و پوشیدنی-ها) می‌توان سجده کرد. بنابراین، اگر کسی در بیابان نماز می‌خواند، هنگام سجده پیشانی را بر خاک بگذارد، نمازش صحیح است.
- ۱۱- اهل سنت و شیعه در موارد زیادی از احکام سجده با هم اتفاق نظر دارند، زیرا هر دو گروه، سجده بر خاک، سنگ، چوب و دیگر رویدنی‌های غیر خوردنی و غیر پوشیدنی را جایز می‌دانند.

- ربانی گلپایگانی ، علی، درآمدی بر شیعه شناسی ، قم : نشر دارالمهدی ، چاپ دوم ، ۱۳۸۵
- سبحانی ، جعفر ، "سجده بر خاک» در پرتو کتاب و سنت" مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (فارسی)، چاپ اول، ج۳۷، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- شافعی ، شهاب الدین رملی ، النهایه المحتاج الی شرح المنهاج ، ج ۲ ، بیروت: دارالفکر.
- طبرانی، علی محمد ، معجم الصغیر، ج ۱، بیروت : دارالمعرفه ، بی تا ،
- طوسی، محمد بن حسن ، التبیان فی تفسیرالقرآن ، قم: نشر دارالفکر، بی تا ، ۱۳۷۰.
- عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، فتح الباری، بیروت : نشر دارالاحیاء التراث العربی ، ۱۴۰۷، ج ۱
- عون المعبود ، محمود، شرح عون المعبود، ج ۱، بیروت : نشر دارالمعرفه ، ۱۴۰۷ ،
- قرآن مجید، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- لاهیجی، شریف محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، تحقیق: میرجمال الدین حسینی ارموی، ج ۱، چاپ اول، تهران: دفتر نشر راد، ۱۳۷۷.
- متقی هندی ، کنزالاعمال ، ج ۸ ، بیروت : نشر دارالمعرفه ، ۱۴۰۵.
- مجلسی ، محمد باقر ، بحارالانوار ، بیروت، نشر دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.